

Monika Nawrot-Borowska

<https://doi.org/10.26881/ae.2018.15.08>

ORCID: 0000-0003-1933-0563

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

nawrot10@ukw.edu.pl

Obrazki z dziecięcego świata. Dziecko i dzieciństwo na materiałach ikonograficznych w publikacjach adresowanych do dzieci z drugiej połowy XIX i początku XX wieku – wybrane problemy

Wprowadzenie

Badania nad dzieckiem i dzieciństwem podejmują naukowcy różnych dyscyplin i tworzą rozległy, wielowątkowy, złożony i interdyscyplinarny dorobek naukowy dotyczący tej problematyki (zob. Smolińska-Theiss 1995, 2010; Jarosz 2017; Kehily 2008). Istotny nurt poszukiwań stanowią tu badania historyczno-pedagogiczne. W polskiej historiografii w ostatnich dekadach wyraźnie daje się zauważyć wzrost zainteresowania problematyką dziecka i dzieciństwa w przeszłości (zob. Jundziłł, Żołędź-Strzelczyk 2002; Jakubiak, Jamrózek 2002; Dąbrowska, Klonder 2002; Mazur 2003; Delimata 2004; Żołędź-Strzelczyk 2006; Żołędź-Strzelczyk, Kabacińska-Łuczak 2012; Bołdyrew 2008; Pachocka 2009; Nawrot-Borowska, Ossowska-Zwierzchowska 2012; Wnęk 2012; Kula, Pękowska 2012; Kołakowski 2015; Gorloff 2015; Walasek 2015; Kita, Korybut-Marciniak 2016; Kalniuk, Wróblewska 2017; Nawrot-Borowska, Zajac 2017). Badacze coraz częściej i chętniej analizują problematykę dotyczącą dziecka i dzieciństwa, realiów jego życia, edukacji, form aktywności, funkcjonowania w rodzinie i społeczeństwie, w kontekście tzw. społecznej historii wychowania i historii życia prywatnego, codziennego (Jakubiak, Jamrózek 2002: 11).

Przedmiotem niniejszych ustaleń jest dziecko i dzieciństwo ukazane na materiałach ikonograficznych (zob. Nawrot-Borowska 2010, 2013, 2018; Kabacińska-Łuczak, Nawrot-Borowska 2017). Cezury czasowe obejmują drugą połowę XIX i początek XX wieku, ponieważ w tym właśnie okresie daje się zaobserwować znaczący wzrost rodzajów i liczby publikacji ilustrowanych licznymi grafikami, a z czasem i fotografiami. Należą do nich czasopisma kobiece, rodzinne, dziecięce,

polityczno-społeczno-literackie, powiastki dla młodszych i starszych dzieci, elementarze, materiały poglądowe do nauki o rzeczach¹. Upowszechnia się fotografia oraz publikacja kartek pocztowych.

W celu ukazania dziecięcego świata posłużono się tekstami kierowanymi do dzieci, wśród których znalazły się: prasa dziecięca, powiastki, elementarze oraz ilustrowane tablice do poglądowej nauki o rzeczach. Z uwagi na rozległość materiału źródłowego będą zaprezentowane jedynie wybrane problemy i aspekty dzieciństwa na ziemiach polskich w badanym okresie.

Pamiętać jednak należy, że źródło historyczne jest zawsze „wytworem ludzi mających określone poglądy” (Topolski 1998: 55), stąd próba odczytywania treści zawartych w określonym przekazie ikonograficznym nie jest zadaniem łatwym. Świat dzieci prezentowany na materiałach ikonograficznych jest kreacją artystyczną autora ilustracji czy grafiki, badacz musi mieć więc świadomość, na ile te kreacje nawiązują do rzeczywistego świata, odzwierciedlając jego specyfikę. Subiektywna interpretacja autora nie zawsze musi bowiem pozostawać w zgodzie z prawdą historyczną. Stąd, chociaż „wydaje się, że w XIX wieku starano się rzetelnie (choć nie zawsze trafnie) oddać rzeczywistość, odtwarzając ją na płótnie czy papierze, to jednak źródeł ikonograficznych nie można uznać za w pełni obiektywne źródło historyczne” (Nawrot-Borowska 2010: 204). Istotnych ustaleń w tym zakresie dokonał Philippe Ariès, który ukazał dzieciństwo jako konstrukt społeczno-historyczny. Dowodził, że w materiałach ikonograficznych ujawniają się nastawienia dorosłych wobec dzieci w różnych epokach historycznych oraz znaczenia przypisywane dzieciom i dzieciństwu, co nie zawsze oddawało faktyczne realia dzieciństwa w danej epoce. Reprezentacja wizualna nie zawsze może być zatem odbierana jako prawdziwe odzwierciedlenie rzeczywistego świata (Kehily 2008: 47–48; Ariès 1995).

Celem niniejszego opracowania nie jest ukazanie specyfiki materiałów ikonograficznych pod kątem wartości artystycznej, techniki ich wykonania, stylu plastycznego czy dokonujących się w ich zakresie przemian. Nie jest nim także charakterystyka autorów ilustracji. Materiał ikonograficzny jest tu potraktowany jako źródło do odtwarzania specyfiki dziecięcego świata. Analizując materiał ikonograficzny pod kątem historyczno-pedagogicznym, badacz dziejów dzieciństwa może zaobserwować wiele interesujących go aspektów: wygląd dzieci, ich ubiór, zachowania, codzienne i niecodzienne czynności, sposoby spędzania czasu,

¹ Nauka o rzeczach – nauczanie poglądowe, którego podstawą jest poznanie zmysłowe, stanowiące w ostatnich dekadach XIX i na początku XX wieku osobny przedmiot nauczania początkowego, mający na celu zapoznanie dziecka z przedmiotami i zjawiskami z najbliższego otoczenia, z wykorzystaniem pogadarek, obserwacji, pokazów. „Za materiał do nauki o rzeczach służą przedmioty i zjawiska, które uczeń bezpośrednio dostrzega przy pomocy zmysłów, a następnie jako wyobrażenia porównywa i na podstawie wykrytych podobieństw i różnic dochodzi do pojęć coraz ogólniejszych. Nauka o rzeczach jest to nauka poznawania rzeczy, ich części składowych i głównych ich cech i właściwości. Wynika stąd, że materiałem do nauki o rzeczach może być tylko rzeczywiste otoczenie dziecka, a więc będzie on się zmieniał zależnie od warunków istnienia, a nawet od pory roku” (Weryho 1916: 5).

zabawy, zabawki, wnętrza, otoczenie, sprzęty, których używały, wreszcie relacje z dorosłymi i rówieśnikami, a nawet zwierzętami. Umiejętnie odczytywane ikonograficzne reprezentacje świata mogą być przez badaczy konfrontowane ze źródłami pisanymi i w sposób wartościowy je uzupełniać.

Poniżej zostaną zaprezentowane poszczególne typy publikacji dla najmłodszych czytelników, w których badacz może odnaleźć grafiki czy ilustracje ukazujące tytułowe „obrazki z dziecięcego świata”. Oprócz omówienia ich specyfiki, zostaną ukazane przykłady ilustrujące dziecięcą codzienność (porządki w pokoju dziecięcym, Boże Narodzenie i wręczanie z tej okazji prezentów, domowa lektura dzieci, zabawy dziecięce w różnych porach roku i wykorzystywane do nich rekwizyty czy zabawki, kształcenie szkolne, sceny z życia rodzinnego).

Dziecko i dzieciństwo na grafikach w prasie dla dzieci

Niezwykle bogatym w materiały ikonograficzne dotyczące specyfiki dziecięcego świata źródłem są czasopisma dla dzieci (zob. Maślanka 1976: 171; Przećlawska 1997: 77–78; Grabowski 2001; Olszewska, Łucka-Zajac 2013) (na przykład „Wieczory Rodzinne” 1880–1914; „Moje Pisemko” 1902–1936; „Mały Świątek” 1887–1939). Tutaj grafiki pełnią zwykle funkcję ilustrującą treść publikowanych na łamach prasy powiastek, obrazków literackich, wierszyków. Stanowią atrakcyjne uzupełnienie treści pism. Podczas analizy materiału źródłowego można zaobserwować, że czasem dzieci traktowały czarno-białe ryciny jak obrazki do kolorowania. To także istotny przekaz źródłowy, pozwalający stwierdzić, że czasopisma dziecięce służyły czytelnikom nie tylko do czytania, ale dawały okazję do innej formy rozrywki. Grafiki zamieszczone w czasopismach dla dzieci pozwalają na zaobserwowanie wielu różnorodnych sytuacji z dziecięcego świata. Treści w czasopismach publikowano zwykle z uwzględnieniem specyfiki pór roku, odnotowywały one (w zależności od cenzury) ważne dla polskiej historii święta i rocznice, a towarzyszące im materiały ikonograficzne z dziecięcymi bohaterami w roli głównej ukazują liczne sytuacje z ich udziałem w czasie codziennym i świątecznym.

Zamieszczona w pisemku dla małych dzieci „Świątek Dziecięcy” z 1913 roku grafika jest ilustracją do wiersza pt. *Dzień porządków* (il. 1). Ma ona wyraźnie charakter moralizatorski, ma uczyć dzieci porządku i szacunku do własności, a także zgody pomiędzy rodzeństwem. Na grafice bohaterowie wierszyka – dwie siostrzyczki i dwóch braci, zgodnie porządkują swoje zabawki (konika, lalki, rakiety, piłeczkę), odkładając je na swoje miejsca.

U Jadzi, Mani, Jurka, Teci, porządných, bardzo czystých dzieci,
Wdrożony z dawien w życia szlaki, panuje piękny zwyczaj taki:
Jeden w tygodniu dzień jest po to, by gospodarską się robotą
Zająć, wygarnąć kurze z kątków. Dzień taki zwie się dniem porządków.
Wszystko się wtedy opatruje, szczotkuje, czyści, reperuje.

Gdzie brak guziczka, rączka żywa natychmiast guzik ten przyszywa.
 Wzorowe całe gospodarstwo, nic tam pod kurzu nie jest warstwą.
 Wszystko czyściutkie, poskładane, do szuflad pięknie pochowane.
 Konik drewniany wyczyszczony, ład i porządek z każdej strony,
 Że aż wokoło wszystko świeci. Czemu nie wszystkie takie dzieci?
 (*Dzień porządków* 1913: 145–146)

Il. 1. Ilustracja do wiersza *Dzień porządków* z czasopisma „Świątek Dziecięcy. Bezpłatny dodatek do Przyjaciela Dzieci” z 1913 roku, znajdująca się w numerze 19 na s. 145

Ilustracja nr 2 ukazuje wyjątkową i bardzo wyczekiwaną chwilę w całym roku – wieczór wigilii Bożego Narodzenia i otrzymywanie gwiazdkowych podarków. Dziewczynki z radością i zachwytem przyglądają się pięknie ozdobionemu i oświetlonemu drzewku, uwaga chłopca jest skoncentrowana na zgromadzonych pod choinką zabawkach. Wśród nich widzimy lalkę, kolejkę, serwis i kuchenkę dla lalek. Grafika ta była ilustracją do wiersza, doskonale oddającego specyfikę tego wyjątkowego, świątecznego wieczoru:

Choinka stoi w salonie śliczna, świeczkami w krąg się jarząca.
 A zdziwione świerka gałązki, złociście promyk ich trąca.
 Przed dziećmi salon zamknięty przez wigilijny dzień cały,
 Co też to będzie? Co też to będzie? – ciekawie dzieci pytały.
 I ośmioletni jasny Karolek i czarnoooka Celinka,
 Zosia małutka wciąż zapytuje: jaka to będzie choinka?
 A pod choinką tyle podarków, wkrótce ujrzycie to sami,
 Kolej, kuchenka, królik i książka ze złożonymi brzegami.
 Lecz to nie wszystko, bo na choince – co tam figielków, słodyczy,

A co tam cacek z barwnej bibułki, chyba wam Tolek policzy...
O, już niedługo, jeszcze chwileczka, o już gwiazdeczka wam świeci,
Choinka dumna szepce z uśmiechem – chodźcie, zobaczą mnie dzieci! (Michalina
Ch. 1908: 219–220)

Il. 2. Ilustracja do wiersza *Choinka*, zamieszczona w 13 numerze czasopisma „Moje Pisemko” z 1908 roku na s. 219

Ilustracja nr 3 stanowi winiętę lwowskiego czasopisma „Mały Świątek”. W zaciszu pokoiku, przy stole pod oknem siedzi dwoje dzieci pochylonych nad ilustrowaną książką. Być może jest to oprawiony tom czasopisma. Starsza dziewczynka wskazuje na ilustrację, młodsze dziecko, odłożywszy swoją trąbkę, z zainteresowaniem przygląda się publikacji. Lektura prasy dziecięcej stanowiła w badanym okresie istotne uzupełnienie edukacji domowej lub szkolnej, dawała możliwość nauki przez zabawę i zapewniała pożyteczną rozrywkę (zob. Nawrot-Borowska 2011: 230–234).

Il. 3. Winieta czasopisma „Mały Świątek. Czasopismo ilustrowane dla dzieci i młodzieży” z 1894 roku

Świat dziecięcy na ilustracjach w literaturze dla dzieci

Badacz dziejów dzieciństwa odnajdzie grafiki czy kolorowane litografie z wizerunkami dzieci i dziecięcego świata także w coraz liczniej publikowanych w tamtym czasie zbiorach powiastek, wierszyków, obrazkach literackich, bajeczkach adresowanych do młodszych i starszych dzieci (zob. Kaniowska-Lewańska 1973; Kuliczowska 1983; Dunin 1991; Wąksmund 2000; Jonca 2005). Szczególnie bogate w materiał ikonograficzny są ilustrowane książeczki dla małych dzieci. Publikowane w wersjach ekskluzywnych, powiastki czy zbiory wierszyków, dostępne z racji ceny głównie dla zamożnych sfer społeczeństwa, stanowiły atrakcyjny podarek dla dzieci i często znajdowały się pod bożonarodzeniowym drzewkiem lub wśród prezentów urodzinowych. Kolorowe, realistyczne ilustracje były główną, obok treści, atrakcją dla najmłodszych. Istotna była także ich wartość dydaktyczna, obrazki mogły służyć jako materiał do nauczania poglądowego czy popularnej na przełomie XIX i XX wieku nauki o rzeczach². W większości książek dla dzieci o obecności ilustracji powiadamiano czytelnika już na stronie tytułowej, bowiem pod nazwiskiem autora i tytułem utworu zamieszczano dopisek „z obrazkami”, czasami nawet podając ich liczbę.

² „Niedobrze zasługują się sprawie wychowania ci rodzice, którzy obdarzają swe dzieci znaczną ilością książek z obrazkami i nie zwracają należytej uwagi na ich użycie. Dzieci zaciekawione nowością przerzuca szybko jedną kartkę po drugiej, nie bacząc na szczegóły i coraz bardziej łaknąc nowych wrażeń, które zbyt prędko przemijając, nie zostawiają wyraźnego śladu w jego umyśle i sprowadzają roztargnienie. Nie szkodzi, a nawet pomocną jest rzeczą pokazywać dziecku obrazki; ale trzeba mu pokazywać szczegóły, części, ich grupowanie i dopiero wtedy przechodzić do następnego obrazka, gdy dziecię należytego nabędzie spostrzeżenia o poprzednim. Można nawet wracać po niejakiem czasie do tej samej ryciny, a nie lękajmy się znudzić dziecię, gdyż przez nasze uwagi nowy nadamy interes temu, co już dziecię widziało” (Wernic 1874: 12).

W jednej z ilustrowanych książeczek z 1883 roku, opublikowanej z myślą o podarunkach gwiazdkowych dla dzieci, wierszyki zostały pięknie zobrazowane kolorowanymi rycinami. Książkę rozpoczyna rycina ukazująca matkę oglądającą z dwójką dzieci taką właśnie ilustrowaną książeczkę. W dalszej treści poszczególne wierszyki opowiadają o różnorodnych sytuacjach z życia dzieci: snu, modlitwy, zabawy, świąt Bożego Narodzenia. Zaprezentowane grafiki (il. 4, 5) dotyczą właśnie sytuacji zabaw dziecięcych. Na pierwszej z nich dziewczynka tańczy z laleczką, zgodnie z fragmentem wiersza: „Ej laleczko, tańcz w koło, tylko żwawo i wesoło” (Szymanowski 1883: 25). Druga z ilustracji przedstawia wypadek chłopca podczas zabawy konikiem na kiju, opatrzony wierszykiem:

[...] Oj koniku, tutaj błoto, i kamienie leżą oto.
Brzydki konik, nic nie gada, trzeba było krzyczeć w głos,
Kij się złamał, Jasio spada i rozranił sobie nos (ibidem: 26).

Il. 4. Rycina kolorowana według akwareli E. Tumana, ilustracja ze s. 25 do wierszyka ze zbioru *Dobre dziatki – dobre matki. Opowiadania wierszem Władysława Szymanowskiego* wydanego w 1883 roku

Il. 5. Rycina kolorowana według akwareli E. Tumana, ilustracja ze s. 26 do wierszyka ze zbioru *Dobre dziatki – dobre matki...*

W książeczce zamieszczono także okolicznościową, świąteczną grafikę (il. 6), na której „dziadek biały” (zależnie od regionu ziem polskich święty Mikołaj lub Gwiazdor) przychodzi do dzieci w wigilijny wieczór z workami pełnymi zabawek. W mniejszym z nich widać pajaca i konika. Do pasa gościa jest doczepionych kilka lalek. W jednej ręce trzyma pęk różg umocowanych na kij. Różgi miały być karą dla nieposłusznym dzieci, które za złe zachowanie zamiast zabawek otrzymywały miały razy. Dzieci z radością, ale i niepokojem oczekiwały gościa przy drzwiach. Witają go serdecznie, wyciągając ku niemu rączki i z pewnością licząc na prezenty. Grafikę uzupełnia wierszyk:

Oto idzie dziadek biały. Jak się dzieci tu sprawiły?
Dla tych co nie płaczą wcale i słuchają mamy, mam koniki, piękne lale strojne jak damy.
Ale kto niegrzeczny był, jemu sam różgę dam, będę walić co mam sił (*ibidem*: 40).

Il. 6. Rycina kolorowana według akwareli E. Tumana, ilustracja ze s. 41 do wierszyka ze zbioru *Dobre dziatki – dobre matki...*

Dziecko i dzieciństwo na ilustracjach w elementarzach

Poszukując materiałów ikonograficznych dotyczących dziecka i dzieciństwa warto sięgnąć do elementarzy (zob. Pilarczyk 2003; Zarych; Frąckowiak 1977; Landau-Czajka 2002). Część z nich była publikowana w wersji ilustrowanej (informację o tym zamieszczano zwykle już w tytule). Ilustracje służyły zwykle obrazowaniu wyrazów rozpoczynających się na daną literę alfabetu i zwykle były to pojedyncze przedmioty czy postaci. Jednak w części elementarzy zamieszczano krótkie teksty, czytanki do nauki samodzielnego czytania, dotyczące zwykle najbliższego otoczenia dziecka, którym towarzyszyły ilustracje.

W *Toruńskim elementarzu polskim* zamieszczono liczne grafiki ukazujące sceny z dziecięcego świata, choćby zajęcia i zabawy dziecięce w poszczególnych porach roku (il. 7, 8, 9, 10). Wiosenna scena przedstawia dziewczynki w otoczeniu wiejskiej przyrody, wśród kwitnących kwiatów i drzew. Dwie z nich zbierają kwiaty, trzecia huśta się na huśtawce. Latem dzieci zaprezentowano w podobnej, wiejskiej scenarii. Dziewczynka z bukietem czeka, aż chłopiec zerwie z drzewa owoce. Na pierwszym planie widzimy ule, w tle furę z sianem. Ilustracja jesienna ukazuje grupę dzieci w sadzie: chłopcy kijami strącają jabłka, dziewczynki zbierają je do koszyków. Obrazek zimowy oddaje ulubione dziecięce zabawy o tej porze roku – bitwę na śnieżki i ślizgawkę.

Il. 7. Ilustracja do czytanki *Wiosna* ze s. 47 *Toruńskiego elementarza polskiego* wydanego w 1901 roku

Il. 8. Ilustracja do czytanki *Lato* ze s. 48 *Toruńskiego elementarza polskiego*

Il. 9. Ilustracja do czytanki *Jesień* ze s. 53 *Toruńskiego elementarza polskiego*

Il. 10. Ilustracja do czytanki *Zima* ze s. 57 *Toruńskiego elementarza polskiego*

Na przykładzie grafik z elementarza toruńskiego można zaobserwować także problematykę kształcenia szkolnego. Na grafice zamieszczonej na stronie tytułowej widzimy scenę wyjścia do szkoły (il. 11). Dwoje starszych dzieci, dziewczynka

i chłopiec, trzymający pod pachami książki, opuszczają dom, udając się na lekcje. W progu żegna ich trzymająca na rękach młodsze dziecko matka. Można przypuszczać, że czyni ona nad dziećmi znak krzyża, błogosławiąc ich na czas nauki w szkole. Na innej grafice, już z wewnętrznych kart elementarza (il. 12), jest kilkuletni, pilny uczeń siedzący na niskim stołeczku, który skupiony i z zapalem pisze coś piórem w kajecie. Ilustrację dołączono do części tekstu służącej do nauki pisania liter i składania ich w sylaby. Została opatrzona komentarzem: „[...] należy każdą głoskę pisać z osobna, po kilkanaście lub kilkadziesiąt razy, według potrzeby” (*Toruński elementarz polski z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku* 1901: 17). Chłopiec na ilustracji miał zapewne towarzyszyć dzieciom w ich trudach nauki pisania liter.

Il. 11. Ilustracja z okładki *Toruńskiego elementarza polskiego*

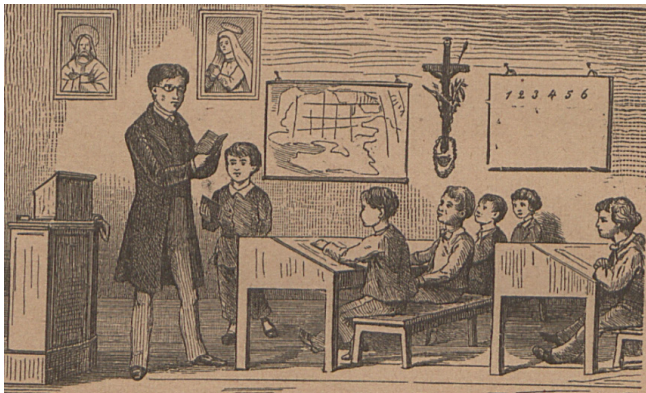

Il. 12. Ilustracja ze s. 17 *Toruńskiego elementarza polskiego*

W dalszej części elementarza znajduje się grafika ukazująca naukę w szkole (il. 13). W klasie trwa właśnie lekcja. Pięcioro chłopców siedzi w ławkach, słuchając nauczyciela i kolegi, który czyta lub jest odpytywany. Zarówno nauczyciel, jak i uczeń stojący obok niego trzymają w rękach książki. Urządzenie klasy szkolnej jest typowe dla szkół z końca XIX wieku – nauczycielska katedra, ławki ze skośnym blatem, na ścianach mapa, tablica liczbowa oraz symbole religijne – krzyż przybrany kwiatami, obrazy Matki Boskiej i Jezusa. Pod grafiką zamieszczono typowo moralizatorski i przesiąknięty dydaktyzmem tekst:

Władysław chętnie chodził do szkoły. Spokojnie siadał na miejscu. Nie zapominał nigdy książki, tabliczki, rysika ani linijki. Uważał pilnie na słowa nauczyciela. Starał się, aby co dzień lepiej pisać. Gdy miał czytać, czynił to głośno i wyraźnie. Cieszył się, gdy nauczyciel opowiadał o Bogu i Matce Boskiej i o świętych. Władysław był zawsze pilny i grzeczny. Za to kochali go wszyscy (*ibidem*: 43).

Przeczytawszy całą czytankę, wiemy już, że to pilny Władysław czyta przed nauczycielem z książki.

Il. 13. Ilustracja do czytanki *W szkole* ze s. 43 *Toruńskiego elementarza polskiego*

Ilustrowane tablice poglądowe

Podobnie jak w elementarzach, ciekawe poznawczo ilustracje można odnaleźć w materiałach popularnej na przełomie XIX i XX wieku poglądowej nauki o rzeczach, będącej istotnym elementem nauczania początkowego. Jej naczelną zasadą było, by podczas nauki angażować wszystkie zmysły dziecka, szczególnie zaś słuch i wzrok. Stąd popularność pogadanek i pokazu. Najlepiej, by do pokazywania rzeczywistości służyły przedmioty naturalne. Nie zawsze było to jednak możliwe, więc z pomocą przychodziły rysunki, tablice i plansze (zob. Nawrot-Borowska 2011: 263–273).

Mieć przed oczyma rzecz, o której się mówi, to główny warunek wykształcenia władzy spostrzegawczej, chociaż stąd nie wynika, żebyśmy wcale nie mieli mówić o takich rzeczach, których nie mamy pod ręką. Podobieństwo, analogia a nareszcie rysunek powinny przyjść w pomoc spostrzeżeniu [...]. Rysunki i ryciny mogą ułatwić spostrzeżenia; ale powinny zawsze służyć tylko jako środek pomocniczy i w tym razie porównywane być powinny z rzeczami istniejącymi na świecie?

– pisał Henryk Wernic w podręczniku do nauki o rzeczach z 1874 roku (Wernic 1874: 11–12).

Publikacje do nauki o rzeczach zawierały kolorowe plansze: obrazki, ułożone tematycznie, służące nie tylko do oglądania, ale przede wszystkim do pogadarek o otaczającej dziecko rzeczywistości (na przykład wieś, miasto, budynki, rośliny, zwierzęta, zawody, zajęcia na wsi, zabawy, rodzina, mieszkanie, sklepy, szkoła). O znaczeniu odpowiednich ilustracji służących do nauki pogładowej pisała Maria Weryho, podkreślając konieczność ich najdoskonalszego zbliżenia do rzeczywistości:

Rysunek nauczyciela na tablicy i ryciny służyć mogą do przypomnienia rzeczy znanych, do ujęcia plastycznego kształtu i formy, położenia; nigdy jednak nie zastąpią przedmiotów rzeczywistych i uważane być powinny za środek pomocniczy w ujęciu plastyki. Dlatego to stylizacja kształtu, krajobrazu, widoku ma tak doniosłe znaczenie w rozwijaniu wyobraźni dziecka. Upraszczenie dzieciom rysunku jest sztuką wielkiego znaczenia (Weryho 1916: 11).

Jedną z takich publikacji, autorstwa Adolfa Dygasińskiego, dodatkowo pozwalała na naukę języków obcych. Tablice opisane były bowiem nie tylko w języku polskim, ale również w rosyjskim, niemieckim, francuskim i angielskim. Poniżej zaprezentowane fragmenty tablic ukazują zabawy i zajęcia dziecięce w różnych porach roku. Na pierwszych trzech (il. 14–16) widzimy dziecięcą codzienność w rodzinach zamożnych. Spotkanie rodzinne, podczas którego dorośli zajęci swoimi sprawami dyskutują, jednak w towarzystwie dzieci. Chłopiec jest zajęty zabawą bardzo popularnymi w tamtym okresie drewnianymi klockami, dziewczynka i młodsze dziecko pozostają pod opieką babci, której uniesiony w górę palec może sugerować, że udziela im jakichś nauk czy przestróg (il. 14). Na drugiej ilustracji dwaj chłopcy, w pięknej scenerii ogrodu, bawią się w zaprzęg; jeden z nich, uwiązany sznurkiem do skakania, udaje konia, drugi, poganiając go trzymanym w ręku bacikiem, jest woźnicą. Chłopcy bawią się w towarzystwie kobiety – matki bądź guwernantki (il. 15). Na trzeciej tablicy ukazano popularne w końcu XIX wieku zabawy – zarówno dorosłych, jak i dzieci. W przypadku dzieci jest to zabawa w policjantów i złodziei, fechtowanie, ślepą babkę, chowanego, chusteczkę, pierścionek, wojsko (il. 16). Ostatnia litografia ukazuje zimę na wsi (il. 17). Prezentuje wnętrze chaty w porze zimowej. Siedzące na podłodze dzieci łuskają groch, kobiety przędą len, na stole widoczna jest przybrana choinka.

Il. 14. Tablica I zamieszczona w *Kolorowanych tablicach poglądowych do nauki o rzeczach* Adolfa Dygasińskiego wydanych w 1890 roku

Il. 15. Tablica XIII zamieszczona w *Kolorowanych tablicach poglądowych do nauki o rzeczach*

Il. 16. Tablica XXIV zamieszczona w *Kolorowanych tablicach poglądowych do nauki o rzeczach*

Il. 17. Tablica XII zamieszczona w *Kolorowanych tablicach poglądowych do nauki o rzeczach*

Innym przykładem bogato ilustrowanej publikacji z zakresu nauki o rzeczach jest *Świat i dzieci czyli nauka o rzeczach wyłożona na podstawie metody poglądowej*, autorstwa Augusta Jeske. Już na okładce zamieszczono piękną grafikę przedstawiającą matkę, która uczy dwójkę starszych dzieci – dziewczynkę i chłopca – z ilustrowanej książeczki. Młodsze dziecko w ramionach piastunki przysłuchuje się pogadance. W książce, wśród wielu obrazków, znajduje się rodzinna scena pożegnania ojca przed wyjściem (być może do pracy). Matka podaje ojcu najmłodsze dziecko, dwoje starszych pochłonięte jest zabawą. Chłopiec jeździ na koniku na kiju, dziewczynka bawi się laleczką i lalczyną kołyską oraz koszyczkiem (il. 18). Wśród innych ilustracji są dzieci zajęte różnymi zajęciami, na przykład dziewczynka zainteresowana kanarkiem w klatce (il. 19), chłopiec bawiący się w żołnierza na drewnianym bujanym koniku (il. 20), dziewczynka karmiąca kotka i wiele innych scen z udziałem dzieci.

Il. 18. Tablica I – *Dom i rodzina* z okładki wewnętrznej publikacji *Świat i dzieci czyli nauka o rzeczach wyłożona na podstawie metody poglądowej* Augusta Jeskego z 1883 roku

Il. 19. Tablica I *Dom i rodzina* z publikacji *Świat i dzieci...*

Il. 20. Tablica I *Dom i rodzina* z publikacji *Świat i dzieci...*

Podsumowanie

Jak wynika z powyżej dokonanych ustaleń, w drugiej połowie XIX oraz na początku XX wieku powstało wiele źródeł ikonograficznych, w których badacz może poszukiwać wizerunków dzieci, podejmując próbę odtworzenia specyfiki dziecięcej rzeczywistości tamtych czasów. Wraz z mijającymi dekadami XIX wieku źródeł tych przybywało, publikowano bowiem coraz więcej ilustrowanych czasopism, bajeczek i zbiorów powiastek czy wierszyków dla najmłodszych. Obrazkowe książeczki, ilustrowane powiastki, elementarze czy prasa dla najmłodszych czytelników z oczywistych względów były pełne przedstawień kreacji dziecięcego świata, zarówno w sytuacjach codziennych, jak i świątecznych. Część przedstawień graficznych, czy to w prasie, elementarzach czy powiastkach, uzupełniano opisami, wierszykami, część z nich stanowiła właśnie ilustrację konkretnych tekstów, co ułatwia interpretację i usprawnia pracę badawczą.

Analiza materiału ikonograficznego pozwala poznać rodzaje aktywności, zabawy i zajęcia dziecięce podejmowane przez dziewczynki i chłopców w poszczególnych okresach roku, zarówno w pomieszczeniach, jak i na powietrzu. Pozwala opisać dziecięcy ubiór adekwatny do płci, wieku i pory roku, ustalić katalog sprzętów wykorzystywanych przez dzieci – mebelków, wózków, zabawek, przyjrzeć się przestrzeni dziecięcej: pokojom, bawialniom, ogrodom, parkom, a także relacjom rodzinnym, rówieśniczym, sposobom spędzania czasu w dni powszednie i święta.

Wprawny obserwator ilustracji zauważy z pewnością, że ukazują one zwykle wyidealizowany obraz dziecięcego świata. Na większości z nich widzimy dzieci szczęśliwe, radosne, najczęściej z zamożnych rodzin, podczas zabawy, nauki, w towarzystwie rodziny. Niewielu autorów grafik podejmowało się ukazania tematu dzieci zaniedbanych, chorych, osieroconych, ubogich. Wyjątkiem był okres świąt Bożego Narodzenia, kiedy dzieci z biednych rodzin stanowiły wdzięczny temat dla powiastek czy opowiadań mówiących o konieczności pomocy potrzebującym. Pytanie o to, czego i z jakich powodów nie zamieszczano na ilustracjach, pozostaje otwarte. Z pewnością jest istotne, że analizowane materiały źródłowe były adresowane do dzieci z rodzin inteligentnych – mieszczańskich, ziemiańskich, arystokratycznych, bowiem prasa dziecięca, bogato ilustrowane książeczki czy elementarze, kolorowe tablice do nauki poglądowej dostępne były – ze względów finansowych – dla rodzin zamożnych.

Bogactwo materiału ikonograficznego otwiera przed badaczem dziejów dziecka i dzieciństwa wiele pól badawczych. Wskazane tutaj rodzaje materiałów ikonograficznych nie wyczerpują absolutnie katalogu źródeł, wśród których można wskazać pominięte w niniejszych analizach grafiki zamieszczane w prasie dla dorosłych czytelników (będące ilustracjami do tekstów grafiki modowe, reklamowe, humorystyczne), fotografie, kartki pocztowe (szczególnie okolicznościowe), malarstwo. Badania nad dzieckiem i dzieciństwem w świetle materiałów ikonograficznych wymagają pogłębionych, szczegółowych analiz, z uwzględnieniem konkretnych, eksplorowanych na potrzeby danych badań problemów.

Literatura

- Ariès P., 1995, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, tłum. M. Ochab, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut.
- Bołdyrew A., 2008, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Burke P., 2012, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, tłum. J. Hunia, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cieślakowski J., 1975, *Literatura i podkultura dziecięca*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dąbrowska M., Klonder A. (red.), 2002, *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do XVIII wieku*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Delimata M., 2004, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dunin J., 1991, *Książeczki dla grzecznych i niegrzecznych dzieci: z dziejów polskich publikacji dla najmłodszych*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jundziłł J., Żołądź-Strzelczyk D. (red.), 2002, *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 1: *Starożytność–średniowiecze*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Frąckowiak W., 1977, *Wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840–1920*, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Gorloff E. (red.), 2015, *Wzrastać w cieniu historii, dzieci i młodzież w instytucjach edukacyjnych w Polsce (1918–1989)*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Grabowski S., 2001, *Na przyszły pożytek. Z dziejów polskiej prasy dla dzieci 1824–1939*, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Jakubiak K., Jamrózek W. (red.), 2002, *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytne*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Jarosz E., 2017, *Dziecko i dzieciństwo. Pejzaż współczesny. Rzecz o badaniach nad dzieciństwem*, „Pedagogika Społeczna”, nr 2 (64).
- Jarowiecki J., 1997, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M., 2017, *Dziecięce zabawki świąteczne w świetle wybranych źródeł ikonograficznych 2. połowy XIX i początku XX wieku*, „Studia Edukacyjne”, nr 46.
- Kehily M.J., 2008, *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Jonca M., 2005, *Enfants terribles, dzieci złe, źle wychowane w literaturze polskiej XIX wieku*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kalniuk T., Wróblewska V. (red.), 2017, *Dziecko i dzieciństwo*, „Litteraria Copernicana”, nr 3.
- Kaniowska-Lewańska I., 1973, *Literatura dla dzieci i młodzieży do roku 1864*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kita J., Korybut-Marciniak M. (red.), 2016, *Świat dziecka*, Łódź–Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego–Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Koźlakowski A. (red.), 2015, *Doświadczenia dzieciństwa i młodości w Polsce (1918–1989)*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Kula E., Pękowska M., 2012, *Virginibus puerisque*, t. 2: *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII–XX wieku*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Kuliczowska K., 1983, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Landau-Czajka A., 2002, *Co Alicja odkrywa po własnej stronie lustra. Życie codzienne, społeczeństwo, władza w podręcznikach dla dzieci najmłodszych 1785–2000*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton–Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk.
- Maślanka J. (red.), 1976, *Encyklopedia wiedzy o prasie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mazur E. (red.), 2003, *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 2: *Stulecie XIX i XX*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Nawrot-Borowska M., 2010, *Wybór materiałów ikonograficznych z zakresu edukacji domowej dzieci polskich w latach 1850–1914* [w:] *Wychowanie, opieka, kształcenie: z badań nad wybranymi problemami edukacji w XX i XXI wieku*, red. M. Brodnicki, E. Gorloff, A. Kołakowski, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Nawrot-Borowska M., 2011, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w II połowie XIX i początkach XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Nawrot-Borowska M., 2013, *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 30.
- Nawrot-Borowska M., 2018, *Zabawki dziecięce na grafikach dodatków modowych prasy kobiecej w XIX wieku* [w:] *Zachować dla przyszłości. Sprawy szkolnictwa, oświaty i opieki w przekazie prasowym XIX i początków XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nawrot-Borowska M., Ossowska-Zwierzchowska A. (red.), 2012, *Dziecko w Polsce w XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1.
- Nawrot-Borowska M., Zajac D. (red.), 2017, *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Olszewska B., Łucka-Zajac E., 2013, *Stare i nowe. Czasopisma dla dzieci i młodzieży*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Pachocka A., 2009, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Avalon.
- Pilarczyk F., 2003, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, t. 1–2, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Przeclawska A., 1997, *Czasopisma dziecięce i młodzieżowe* [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Smolińska-Theiss B., 2010, *Rozwój badań nad dzieciństwem. Przełomy i przejścia*, „Chowanna”, nr 1.
- Smolińska-Theiss B., 1995, *Trzy nurty badań nad dzieciństwem*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 10.
- Topolski J., 1998, *Wprowadzenie do historii*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Walasek S., 2015, *Opieka i wychowanie małego dziecka na łamach czasopism z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

- Waksmund R., 2000, *Od literatury dla dzieci do literatury dziecięcej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wnęk J., 2012, *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918–1939*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Zarych E., *Elementarz*, Encyklopedia dzieciństwa, <http://encyklopediadzieinstwa.pl/index.php?title=Elementarz> [dostęp: 24.11.2018].
- Żołądź-Strzelczyk D., 2006, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K., 2012, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Materiały źródłowe

- Dygasiński A., 1890, *Kolorowane tablice poglądowe do nauki o rzeczach*, Warszawa: A.J. Wieśniakowski.
- Dzień porządków*, 1913, „Świątek Dziecięcy. Bezpłatny Dodatek do Przyjaciela Dzieci”, nr 19.
- Jeske A., 1883, *Świat i dzieci czyli nauka o rzeczach wyłożona na podstawie metody poglądowej*, cz. 1: *Najbliższy światek dziecka od lat 5 do 7. 76 obrazków korowanych na 15 tablicach*, Warszawa–Lublin: Księgarnia Stanisława Arcta.
- „Mały Świątek. Czasopismo ilustrowane dla dzieci i młodzieży”, 1894, nr 4.
- „Mały Świątek. Czasopismo ilustrowane dla dzieci i młodzieży”, 1897, nr 26.
- Michalina Ch., 1908, *Choinka*, „Moje Pisemko. Tygodnik obrazkowy dla dzieci”, nr 13.
- Szymanowski W., 1883, *Dobre dziatki – dobre matki. Opowiadania wierszem*, z rycinami kolorowanymi według akwareli E. Tumana, Petersburg: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa.
- Toruński elementarz polski z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku*, 1901, Toruń: S. Buczyński.
- Wernic H., 1874, *Nauka o rzeczach*, Warszawa: Redakcja „Opiekuna Domowego”.
- Weryho M. (oprac.), 1916, *Nauka o rzeczach. Materiały do pogadanek z dziećmi dla użytku nauczycieli i nauczycielek*, Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.

Streszczenie

W polskiej historiografii w ostatnich dekadach daje się wyraźnie zauważyć wzrost zainteresowania problematyką dziecka i dzieciństwa w przeszłości. Badacze coraz częściej i chętniej podejmują badania dotyczące dziecka i dziecięcego świata, wpisujące się w tzw. społeczną historię wychowania i historię życia prywatnego, codziennego.

Przedmiotem niniejszych ustaleń jest dziecko i dzieciństwo ukazane na materiałach ikonograficznych od drugiej połowy XIX do początku XX wieku, ponieważ w tym właśnie okresie daje się zaobserwować znaczący wzrost rodzajów i liczby publikacji ilustrowanych licznymi grafikami, a z czasem również fotografiami. Należą do nich czasopisma kobiece, rodzinne, dziecięce, polityczno-społeczno-literackie, powiastki dla młodszych i starszych dzieci, elementarze, materiały poglądowe do nauki o rzeczach. Upowszechnia się dagerotypia,

publikowane są kartki pocztowe. Jako podstawa źródłowa tekstu, celem ukazania dziecięcego świata, wykorzystane zostaną te adresowane do dzieci. Z uwagi na rozległość materiału źródłowego ukazane będą jedynie wybrane problemy i aspekty dzieciństwa na ziemiach polskich w badanym okresie. Zaprezentowane zostaną poszczególne typy źródeł ikonograficznych, w których badacz może odnaleźć tytułowe „obrazki z dziecięcego świata”. Oprócz omówienia ich specyfiki ukazane zostaną przykłady ilustrujące dziecięcą codzienność.

Słowa kluczowe

dziecko, dzieciństwo, ikonografia, XIX i początek XX wieku

Summary

Images from the child's world. The child and childhood as shown on iconographic materials in publications addressed to children from the second half of the 19th and early 20th centuries – selected issues

A growing interest in the issues of the child and childhood in the past has been observed in Polish historiography in the recent decades. Researchers are increasingly more often and more willingly undertaking research on the child and the child's world inscribed in the so-called social history of education and the history of private and everyday life.

The subject matter of these findings is the child and childhood as shown on iconographic materials. The time dividing lines cover the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, because it was during that period that a significant increase in the types and number of publications illustrated with numerous graphics and, with the passing time, photographs, can be observed. These include women's, family, children's, political-social-literary magazines, tales for younger and older children, primers, and illustrative materials for learning about things. Daguerrotypy – photography is becoming widespread, postcards are published. Those of them that were addressed to children will be used as the source basis of this text, with a view to present the child's world. Due to the extent of the source material, only selected issues and aspects of childhood in the Polish territories in the studied period will be shown. Individual types of iconographic sources, on which the researcher can find the title „images from the child's world”, will be presented. In addition to discussing their specificity, examples illustrating the ordinariness and extraordinariness of the child's everyday life will be provided.

Keywords

child, childhood, iconography, XIX and the beginning of the 20th century

